

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 5

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
1888–1896

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2003

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 5:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)
Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)
Упорядники: Віктор БРЕХУНЕНКО, Сергій КІРЖАЄВ,
Петро КУЛАКОВСЬКИЙ, Варвара ШУЛЬГА

Мовна редакція текстів М.Грушевського — Варвара ШУЛЬГА
Переклад з російської статей — Іван СВАРНИК
Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Автори коментарів: М.Бандрівський, В.Брехуненко, С.Кіржаєв,
П.Кулаковський, О.Мазур, О.Моця, В.Отрощенко, О.Русина

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-276-7 (т. 5)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2003
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2003
- © Передмови Фі.Сохань, П.Кулаковський, 2003
- © Коментарі, автори, 2003

РОЗДІЛ I

АРХЕОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ,
ПЕРЕДМОВИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ
ДО ЗБІРНИКІВ ДЖЕРЕЛ

ОПИСЬ ПОДІЛЬСЬКИХ ЗАМКІВ 1494 р.

З кінцем XV в. в джерелах українсько-руської історії виступає категорія, що далі, особливо в протязу XVI в., займає першорядне місце і особливо недорівняне становище має в історії суспільних і економічних відносин — розумію різнорідні описі (справоздання, інвентарі, ревізії, люстрації*) замків і королівщин. Правда, вони не однаково важні й цікаві — се залежить від кругу питань, на які мала відповісти така опись, кругу фактів, який брав такий ревізор чи справоздавець, але й навіть менш цікаві між ними дають суму матеріалу для внутрішньої, суспільної й побутової історії, який ми в інших джерелах лише крихтами збирати можемо.

До найраніших — взагалі нечисленних пам'яток сеї категорії належить опись подільських замків з р. 1494. Вона стала звісною нещодавно — скільки знаю, д. Олександр Яблоновський*, заслужений робітник на ниві нашої історії, перший познайомив з нею світ в своїй розправі "Podole u schyłku XV w.", друкованій в "Ateneum", 1880, VI—VIII*, де користав з неї для характеристики переважно економічного й колонізаційного стану Поділля в XV в.¹ Працюючи над Поділлям, дістав я з Архіву Скарбового (Казенної палати) в Варшаві копію сеї описі² і покористав з неї в своїй монографії про Барщину (с. 65—67)*. Самий документ думав я умістити в дипломатарії подільським XV—XVI в., до якого збираю матеріали кілька літ, але як видання сього дипломатарію зтягується*, то уважаю корисним видрукувати сю важну пам'ятку поки що осібю. Переховується вона, як згадано було, в Варшавському архіві Казенної палати, Архів старопольський, відділ 54, кн. 19; писана на аркуші перегнутім (т. зв. дудка*), письмом недбалим, тогочасним і займає 10 листків (від 103 до 113 — книга, як і інші, опрацьована наново, з ріжних актів). Є се опись подільських замків Скали, Кам'янець, Смотрича й Летичева й їх доходів, споряджена при передаванні їх старості подільському Станіславу з Ходча*; про Летичів там, правда, дуже мало, бо ревізор* туди не поїхав з страху перед татарами, як сам щиросердечно признається.

В вступній замітці я не маю заміру вичерпувати цілого запасу відомостей, які ми знаходимо в сій пам'ятці, як тому, що почасти се робилося в згаданих вище працях, а головніше тому, що се в малій замітці й неможливо, бо в значній часті сі відомості в повній своїй ціні виступають лише при зведенні до купи з іншими джерелами. Зазначимо лише побіжно кілька черт головніших.

¹ Поданими там відомостями покориставсь недавно д. Сідинський в своїй праці про Кам'янець* [Сидинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. — К.-П., 1895].

² За посередництвом проф. В. Антоновича*, якому при сій нагоді складаю подяку.

Передовсім опись дає нам ясну картину тяжкого, руїнного становища Поділля в тім часі. То був період інтенсивних нападів на Поділля його сусідів полудневих; при кінці вересня татари, як оповідає Бельський*, пограбували Поділля й Волинь й розбили королівський двір на повороті коло Вишневця. Перед тим, як довідуємось з реляції московського агента в Криму, Стефан, воевода молдавський*, двічі посилав сина “воевати” Поділля й пропускав туди ж двічі турецьке військо¹; мабуть, до одного з сих походів належить звістка, що військо волоське напало несподівано на подільські краї, взяло чотири чи три замки, попалило їх і багато осад, побило людей й позабирало в неволю разом з худобою й ріжною здобиччю.

Сі погроми волоські мали глибшу причину в тогочасній польсько-воложській політиці, але опись об'ясняє їх також сусідськими зачіпками: “Коли селяни (в Лясковиці) спитали боркулаба хотинського*, нащо він сказав се зробити, — той сказав, — тому що воевода подільський* забрав у мого пана, воеводи волоського,* 100 волів і 7 півбочок грецького вина”².

Становище Поділля по тих находах ілюструє наша опись, зложена при кінці 1494 р. Дуже воно виглядає смутно. Так, в околиці Скали з семи сіл замкових три (Озеряни, Жилинці, Угринківці) були так страшно спустошені татарами й волохами, що не зосталося й одного чоловіка, в четвертім (Лояновцях) десять дворич стояло пустими, а решта селян мала свободу задля татарського погрому. В околиці Кам'янецькій згадуються лише два села, й обидва зруйновані волохами — боркулабом хотинським: в однім було 50 дворич, лишилося лише 11, і з тих задля руїни не приходить жадного чиншу; теж і в другій. В околиці Смотрицькій з семи сіл два ще давніше опустіли, три того року татари зруйнували. В околицю Летичівську, як згадано, ревізор навіть поїхати не одваживсь propter timorem Tartarorum*.

Що ж супроти сих страшних руїн ставляла польська колонізація державна? Гай-гай! В Скалі стіни не мають заборол, пообгнивали так, що вийти на них ревізор не міг, артилерія складалась з 11 гаківниць і 3 фуклерів*, до сих ревізор не міг і доступити, бо стояли двоє на стіні, а вийти не можна: східці погнили. В Смотричі одна частина замку забудована наново, де стояли комори міщан і шляхти для ховання речей, а друга — стара й зруйнована, гармата складалась з 7 гаківниць і фуклера, що стояли над воротами в коморі престарій. “Столичне місто Кам'янець”, antemurale Christianum*,

¹ Бельський в вид. Туровського, II, р. 894, Сборник исто[рического] общества, т. XLI, с. 181, порівняй мартиролог подільських руїн в моїй монографії про Барщину, с. 65 [Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. J. Turowski. — Sanok, 1856. — S. 894; Сб. Русского ист. общ. — СПб, 1884. — Т. 41. — С. 181; Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки. — К., 1894. — С. 65].

² A. Jabłonowski — “Sprawy wołoskie za Jagiellonów” (“Źródła ..., t. X); Akty, p. 33 [“Źródła dziejowe. — Warszawa, 1878. — Т. X: Sprawy wołoskie za Jagiellonów. Akta i listy / Wyd. A. Jabłonowski. — S. 33].

як його звали, головна твердиня цілої південної границі, так представляється у ревізора: “Сей замок майже весь зруйнований, спустошений”, “все майже будівництво замкове зруйновано, знищено, спустошено, всі кутки порожні, так що сором таке писати чи казати про такий визначний замок”; не ліпші від того й стіни. Артилерія значна, але припасу до неї небагато; що ж до запасу для людей, то в одній коморі ревізор “не знайшов ані хліба, ані пиття, тільки сморід і все таке”, і нарешті зауважує: “Знайшлося два бики за два золотих, а запасу ніякого, ані м’яса, ані муки, ані солоду, ані збіжжя, ані овочів, ані кавалка хліба, ані міри солі, ані пива, ані меду, ані паші коням в замку, чи на гумні, тільки два стоги сіна на полі”. Тож була щодо того підстава для жарту, який знаходимо тут же на особному клаптику: нав’язуючи до звісного прислів’я про “польський міст”, невідомий каламбурист пише, ніби цитуючи папу Григорія Великого*: “Міст польський, жовнір австрійський, черниця баварська, віра угорська, рада литовська, віра пруська, побожність руська, піст німецький, будівля Скали й Кам’яця — все се нічого не варте”*.

При таких небезпечних обставинах життя цілком зрозуміло, що ми достереігаємо лише незначні сліди чужої колонізації, що в відомостях описі виступає так сильно елемент руський. Межи міщанськими йменнями Скали виступає на яких 70 імен, окрім ландвігта* Станіслава, ще 3-4 імення більш-менш певно польські (Войтко, Мазурова, Миклашова) і кілька непевних (Михно — пор. Михно в Київській літописі під р. 1174*, Янеч — пор. Яня київського, Михаль, Marczin). В Кам’яці була більша колонія польська, на жаль, не маємо реєстра імен, але цікаво, що тут в замку приходиться руська церква (ecclesia Gregorum)*, де правиться щоденна служба *ritu rutenico sive greco** і то під страхом урядової кари за упушення — одної копи грошей*. Про села нема чого й казати — де й приходять, то лише ймення руські.

Виключивши пополохи, небезпечність, становище селян було не зле. Одиницею господарською було дворище, агеа (більший ґрунт), і на дворіщі виступає по одному господарю (хоч то, властиво, могла бути й господарська спілка, більша родина з приймами, спільниками). Худоби досить, і взагалі селянство виглядає заможнo. Оповідуючи про с.Лясковицю, де до погрому волоського було 50 дворіщ, ревізор каже, що боркулаб хотинський забрав у селян звідти 400 овець, 520 коней, 300 свиней. З с.Крогульця забрано було — у одного селянина 10 волів і 14 корів, і чверть меду, у другого 5 волів, 5 корів, дві свити й 7 сорочок, у третього 5 волів і 6 корів, у четвертої — вдови 5 волів, 7 корів і 2 коней, у п’ятого 6 волів, 5 корів, 2 коней.

Дуже цікаві, бо найраніші для Поділля, відомості про селянські податки й обов’язки. В с.П’ятничанах кожде дворище дає 10 грошей широких,

бочку вівса й 3 третинники* пшениці, по 2 курей, 20 яєць; окрім того, давали, як скрізь, медову дань і, мабуть, щось робили (хоч про се нема згадки). То, мабуть, була загальна норма в околиці Скальській, бо ті ж числа виступають в зруйнованім селі Лояновцях, “як вийде свобода”*, а хоч нема тут 10 грошей, то, певне, — з недогляду. В кам’янецьких селах через зруйнування не дають ніяких чиншів, “тільки роблять замкову роботу*, коли їм скажуть”. В околиці Смотрицькій в с.Білій платять на св. Мартина* 7 грош[ей], по 16 денарів* рахуючи, 1¹/₂ бочки вівса і півбочки пшениці, сир і 20 яєць на Пасху. В другім селі — Личкові платять 7 грошей, 1¹/₂ бочки вівса, 1¹/₂ корця пшениці, сир і 20 яєць. В Скалі міщани платять по 10 широких грошей*, хто оре ґрунт, і по 8, хто не оре. В Кам’янці платилось з лану по золотому.

На жаль, не можемо звести селянських податків, не маючи поданої ціни хліба. Але все-таки наведу для порівняння податки з Кам’яниччини середини XVI в. (в люстрації 1564 р.*) — в с.Переворотті, де селяни “сидять на чинші урочнім грошовім”*, платиться з господарства по 2 злотих і 2 гр. подимного*, по 2 курей і 20 яєць, окрім дані від овець, свиней і пасік, загально приходиться на господарство всього звиш 6 злотих; в сусідніх селах — Голоскові й Киптинцях приходиться по 5 зл[отих]. В Східнім Поділлі (Барщині) завдяки існуванню стації*, на господарство приходиться 9—10 зл[отих]¹. Тим часом вартість абсолютна монети не зменшилась за той час і вдвоє, а широкий гріш числивсь на ⁴/₃ звичайного.

Нарешті зауважу, що виступають в описі в сільських громадах ватамани*, так же, як в сусідній Галицькій землі, а поруч них виступають слуги*. Зверну ще увагу на вказівку про отумерщину* — (manus mortua — Crassieyow).

На сьому кінчимо уваги. Копію описі я порівняв з оригіналом під час останньої подорожі до Варшави*. Друкується вона без усяких перемін (тільки ріжниці *u* і *v*, що уживаються без ріжниці, в латинських словах я не достерігав); в () взяті букви з скорочень оригіналу, в [] — додані з контексту, яких в оригіналі нема.

Львів, 26 червня ст. ст. 1895

¹ “Барское староство”, с. 128, “Архив Юго-Западной России”, VII, II, 171 [Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки (XV—XVIII в.). — К., 1894. — С. 128; Архив ЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России XVI—XVII вв. — С. 171].

Castrum **Skala** resignatum est dno Stanislao de Ghodecz, capit. halicziensi feria quarta post festum sancte Katherine proxima 1494.

In primis murorum defencicula nulla, alias lessowanye.

Item in castro edificia: penes valvam edificium ad modum stube magne, sed neque tectura, neque fenestra, neque hostium, nec fenestre.

Item in cornu castri penes dictam stubam sive edificium tres camere nobilium.

Item stuba nigra, in qua fornax bona nigra, due mense, qualuor scampna et media tunna aceti.

Item ante stubam palacium destructum, rupluni, minosum, in quo pendent septem baliste nullius valoris et octava balisla — arcus seorsum el szocho seorsum. In eodem palacio quatuor scampna et cimba pro piscatura et cipus iacent.

Item sub stuba nigra est reservaculum, sive camera, alias spyzarna, in qua sunt tria linteria, alias koryta, vacua, frusta salis in uno lintreo salis colomiensis et sepum ad quantitatem unius lapidis.

Item tela, alias szypy, unum vas alias byrzwyenycza, alias po polsku czwarthka.

Item ibidem brzechvy ad existimacionem unius capecie.

Item pulveris pixidarum vas parvum non plenum, alias byrzvynecza etc.

Item in alio vase eciam pulveris modice et in sacco de corrigio totidem.

Item globi pixidarum tam parvi quam magni, alias kulky, modici.

Item clavi pro scindryliis, alias gontowe, ad existimacionem duorum millium.

Item sub nigra stuba celarium, in quo reperi quatuor tunnas cervisie magnas et duas tunnas vacuas, szretvassch sive drybusch, dzberlyg, canterus ligneus et tres cipi lignei, alias rostuchany.

Item alba stuba bona clonowa, fenestre papiree, fornax mediocris de albis, mensa parva bona, tria scampna magna penes parietes, alia duo scampna parva ante stubam; palacium bonum cum secreto.

Item in eadem stuba XI hakounicz et XII-a fracta et destructa; prochownicze tres, foglari tres.

Item lucibulare ferreum bonum. Apud quodlibet hostium catene, skobly salve.

Item a stuba alba ad nigram est gradus sive transitus etc.

Item sub alba stuba est camera sive spycherz, in qua sunt duo reservacula alias szasyeky vacui.

Item carluby sex vacui.

Item in eodem spycherz celarium, in quo reperi modicum de rapis et vas caulium, alias drybussch.

Item in alia camera sub eadem stuba parum carniū ad taxam quinque grossorum et vas in quo carnes salsati solent, in quo reperi duas porciones carnis bovine.

Item supra muros duo foglari sunt de numero istarum pixidum; sed ascendere super muros non potui propter minosos gradus et semilas murorum.

Item duos boves nigros reliquit dominus palatinus Podolie ibidem in valore unius marce et porcus satis levis, tres ancas et XII gallinas.

Item in castro sunt camere civium et nobilium, in quibus habent res suas sive deposita tempore necessitatis, et sunt tres.

Item in oreo remanserunt quatuor cumuli, alias stogy, avene, trilici duo stogy, stok ordeï.

Item stabulum pro equis ante castrum, in quo XL-ta equi slare possunt.

Item braseatorium, alias browar, cum vasis pro braxacione cervisie, alias due kadzy, koryto, kossz, pywny kocziel.

Proventus castri et opidi Skala:

Item in primis allodium bonum, sed pro hyeme non cultum, non satum, nulla peccora, nulli equi, non ance, non galli, neque pullus repertus est, omnia desertata et domus allodialis desertata.

Item theoloneum salis, a quolibet curru salis, in quo duo boves vel quatuor trahunt, lapidem salis colomiensis dare solent.

Item a quolibet curru mercanciarum, de Camyenyecz in Leopolim transeunti, quomodocunque sit oneratus, per quatuor denkas; sed de civibus camenecensibus a curribus ipsorum per duas denkas; alii omnes per quatuor denkas.

Item omnis opidanus in Skala, qui colit agrum, solvit X gr. latos, et qui agros non habent, solvit quilibet seorsum per octo latos gr.

Item duo molendina aquatica, unum in medio milliari a Skala, in quo brasea molunt, aliud in Loyanowcze, in quo frumenta communia molunt, prout in villis inferius scriptis reperientur.

Opidum Skala, in se continet domos et agros possessionatos:

Item Swiathkowicz clit agrum, sol[vi]t X latos,

Item Kunassowa solt X latos,

Item Chrolecz solt X latos,

Item Stephan solt X latos,

Item Thimasss solt X latos,

Item Naum solt X latos,

Item Vassicz Helie X latos solt,

Item Dyak X latos solt,

Item Olexandro X latos solt,

Item Janyecz X latos solt,

Item Mychno X latos solt,

Item Coyko X latos solt,

Item Gzurilo X latos solt,

- Item Guszmya X latos solt,
Item Janko X latos solt,
Item Lewko X latos solt,
Item Panassovagya X latos solt,
Item Hryn X latos solt,
Item Dymyter X latos solt,
Item Panassth X latos solt,
Item Hawryszowycz X latos solt,
Item Sydor X latos solt,
Item Kosska X latos solt,
Item Michal X latos solt,
Item Trusch X latos solt,
Item Stephanycz X gr. latos solt,
Item Zynkowycz X latos solt,
Item Lawer X latos solt,
Item Myedor X latos solt,
Item Syemko X latos solt,
Item Olipyer X latos solt,
Item Petrassch X latos solt,
Item Mychnova X latos solt,
Item Vassko X latos solt,
Item Iwan Lyssy X latos solt,
Item Marczyn X latos solt,
Item Charko X latos solt,
Item Vchovagya X latos solt,
Item Ignathko X latos solt,
Item Skuravovicz X latos solt,
Item Bobrek X latos solt,
Item Svyszowycz X latos solt,
Item Kostuk X latos solt,
Item Smykowicz X latos solt,
Item Stan. lantwoyth X latos solt,
Item Dmytrzcz X latos solt,
Item Mali Dyaczek X latos solt,
Item Ivanowa Holopothylcza X latos solt,
Item Kalavr X latos solt,
Item Meressko X latos solt,
Item Voythko X latos solt,
Item ibidero, qui non colunt agros:
Item Marczin octo latos grossos solt,
Item Manczvl octo grossos latos solt,

Item Hanusskov octo latos solt,
 Item Kythyczyna octo latos solt,
 Item Jakym octo latos solt,
 Item Chorzytomyecz octo latos solt,
 Item Clvnovagya octo latos solt,
 Item Steczko octo latos solt,
 Item Hvssaczka octo latos gr. solt,
 Item Polvpan octo latos solt,
 Item Mazvrowa octo latos solt,
 Item Vychtowa de media area quatuor latos solt,
 Item Miklassowa octo latos solt,
 Item Vollossowa octo latos solt,
 Item Ivachno octo latos solt,
 Item Myedzwyecz octo lato solt,
 Item Szachnowycz octo latos solt.

Ibidem in antiquo opido octo aree deserte.

Item in novo opido alias na Nowym rynku XX aree possessionate, sed habent libertatem, et X aree deserte ibidem.

Item ibidem est advocacia, que habet tertium denarium omnium censuum de opido.

Item ibidem theoloneum ad existimacionem aliquando XXX sexagenarum rutenicarum, et quelibet sexagena valet XX latos grossos, aliquando XX sexagenarum.

Summa censuum de opido XVIII marce minus VIII grossis.

Item ville ad Skala pertinentes:

Villa Pyathnyczany, habet in se areas sive kmethones possessionatos, quilibet eorum seorsum solt per X latos grossos, per tunnam avene et per tres trzeczynyky tritici, per II gallos et per XX owa pro festo Pasthe.

Item kmethones in villa hy sunt:

Item vataman, alias Fyedor in area,

Item Radech in area,

Item Iwan in area,

Item Syenko in area,

Item alius Iwan in area,

Item Glimk(o) in area,

Item Michael in area,

Pop liber,

Item Onaczko in area,

Item Steczko in area,

Item Volosch in area,

Lauryn, qui non colit* agrum neque laborat, solvit X latos gr.

Item molendinum in eadem villa, sed hoc tempore non molit propter destruccionem et stangnum exile ibidem, quod non venditur, sed pro mensa pisces pranduntur.

Ibidem prata, dicta syanozaczy et XII deserte aree.

Item villa Zavgovye, de qualibet area possessionata pari modo solt, sicut et superior villa.

Ibidem kmethones sive aree possessionate:

In primis Phylmon in area,

Item Iwan in area,

Ibidem aree deserte octo.

Item villa Crassieyow — in illa unus homo Anthon, qui solt de area sicut supradictarum villarum unus de kmethonibus.

Ibidem aree deserte quinque.

Ibidem est servus antiquus dictus sluga.

Item dominus palatinus Podolie recepit de Zavgouye quatuor boves et quatuor vaccas post manus mortuas et agros desertos fecit, quia et frumenta tollit.

Item de Pyathnyczany recepit duos boves remortuos.

Villa Loyanowicze habet libertatem propter destruccionem Tartarorum, et sunt in ea hy kmethones in areis possessionatis:

Item Vassiel vataman,

Item Vassiel Mylossevicz,

Item Ryczko Volosyn,

Item Ivanyecz Rogala,

Item Massko,

Item Maliss Mali,

Item Fedor,

Item Onaczko,

Item Zan Lewa,

Item Stanyecz Ostawko,

Item Passko Mlynarz,

Item Ryczko Hrynyecz,

Item Andrey,

Item Kvyrylo sluga, qui servit equo,

Item Radzecz,

Item Syenko.

Ibidem X aree deserte. Et postquam libertas expirabit, solt quilibet seorsum per tunnam avene et per tres trzeczynyky tritici, per II gallos, per XX owa pro festo Paste.

Villa Jesierzany,

Villa Zylyncze,

Villa Vchrynkowcze.

Iste ville orones sunt desertate per Tartaros et Valachos ita, quod nullus homo ibi habitat. Ibidem anno presenti quatuor tunne de melle fuerunt recepte et quelibet tunna vendita per XIX florenos.

Querele in alio registro continentur, est ita v(eru)m.

1494. Castrum **Camyenyecz** est resignalum sabbato in vigilia sancti Andree apostoli.

Istud castrum est in fere totum ruptum, destructum, prout hoc lacius inferius patebit. In primis in dicto castro: stuba magna cum fornace terreneo, in qua sunt robora bona, licet antiqua, sed desuper tectura ruinosa, et malum palacium ante stubam, super quo palacio eciam tectura mala.

Item in eadem stuba quatuor mense ex asscribus more castri, alia parva et mala, alia rupta per medium, quinque scampona penes parietes et duo ante mensas et aliud parvum.

Item in eadem stuba lucibulare in medio stube pendet, de cornibus cervi paratum.

Item in eadem stuba pixides in pariete, alias hakownicze, triginta due et stampel unum ad modum veru, quo pulveres trudent in pixides.

Item due lopathky ferree super corules impositae, quibus sippant pulveres in pixides et machinas¹.

Penes hanc stubam sive palacium est ecclesia Grecorum, in qua singulis diebus dominicis canitur missa rittu rutenico sive greco sub pena unius sexagene.

Item est et alia domus penes domum et stubam magnam, in qua est ex una parte reservaculum, sive camera, alias spyzarnya, in qua nil reperi preter duos linteres alias korytha; sub eadem camera est celarium, in quo nil reperi: non panem, non potum, ymmo fetorem et reliqua etc.

Ante celarium quatuor actualia vacua iacent non bona, kolyg pywny y kossch pywny.

Ex opposito celarij in eadem domo est camera sive reservaculum, in qua sunt tela, pulveres machinarum et alia inferius scripta:

In primis baliste duodecim mediocriter bone et nonaginta male, fracte, nullius valoris.

Item ibidem quindecim rucznicze fracte, alias zaskodne, que stipendarii, dum ibi fuerunt, reposuerunt in castro.

Item hakownycz ibidem reperi quinque bonas et unam fractam.

¹ На окремім клаптику паперу, приліпленім тут: Tot vasa spunthw, sagitarum, alias szchypw, pulverum in tesauo ecclesiastico ad beatam virginem continentur et reservantur: item duo vasa spunthi, item quadraginta vasa et unum vas sagitarum szchypw, item undecim vasa cum medio pulverum (трохи нижче — sunt hec). Item ecclesia sancte Marie in Camyenyecz regale do (далі урвано той клапоть).

Item kolkly sive glothy ferre pro parvis pixidibus, modice; alie vero — pro machinis et tarasnicze — lapidee; kule sunt non multe, non modice.

Item machinarum pulveres in duobus vasis, alias w byrznyevyczach, per medium, noviter recepti, et unum vas plenum, alias beczolka.

Item novem vasa tela alias zyrow — byrzvynecze sive beczulky, et in linterio, alias w koriczie, tela, ad existimacionem duarum capeciarum, et brzechew ad existimacionem unius beczulka sive byrvyenicza. Supra hanc cameram est et alia camera pro habitacione familie; super eadem domo tectura mala, rupta.

Est et alia domus, sive gaza, alias spycherz, in qua sunt due camere, in quibus nihil reperi preter aliquot katluby vacui.

Sunt duo boves in valore II florenorum, item nulla victualia, non carnes, non farine, non brasea, non frumenta, non legumina, non bucella panis, non modium salis, non cervisia, non mel, non pabula pro equis in castro et in oreo reperta sunt, preter tres cumulos alias stogy feni in campo; ymmo tota edificia fere rupta, destructa, evacuata sunt, omnes anguli vacui, ita quod vereor de tam insigni castro talia scribzre vel dicere.

Item est penes hanc gazam alia domicula, in qua est stubella parva alba mala, intus argilla dealbata, alias lepyona. In hac stubella est mensa parva et tria scampna et fornax ex albis cum duobus orificijs alias czelusczy, ita quod propter magnum fumum fit parskosch. Est secretum penes dictam stubellam et hostium ex stubella; ex opposito fornax, ubi nimius fetor. Ante stubellam est palacium parvum et due camere penes palacium. Ex opposito stubelle est caminata parva pro uno homine satis honesta tibi soli (sic), cum secreto.

Item est et alia domicula parva, noviter parata pro mansione unius viri, in qua stubella parata, sed nondum in illa fornax est facta; est et palacium ante stubellam.

Item sunt szramby de robore quercino parati, incipiendo a turri, que stat versus civitatem, usque ad murum, ubi Vyetrzich bozy brat lapsus est, cum turri supra sramby, nulla tectura neque lessszovanye.

Est et modicus murus versus campum penes sramby et turris, ex lapidibus munita, satis bona, sed vetusta, super qua custos sive tibicina moratur, tectura super dicta turri mala, lacerata, nye obyta.

Item penes hanc turrim sunt isthbycze sive sramby, super quibus sramby fuerunt kossly, sed iam corruerunt, et tectura nulla; ab istis isthbycze est etiam modicus murus malus usque ad valvam aliam castri, que est a campo versus Scala. Super hunc murum sunt camere sive custodie, alias strosnicze, mediocriter reformate et alie nullius valoris. Supra valvam predictam mediocris reparacio, penes hanc sunt edificia pro tuicione parata usque ad fossatam, versus civitatem in locis, sed assensus ad illa malus. Ibi est puteus, a fundamento munitus et supra de lignis reparatus, sed aqua in inferioribus terre, sed de isto puteo sine fonte aqua non recipitur.

Eundo a valva campestri ad valvam civitatis est domicula supra fossatam castrensem, ubi pixidarius manere solet, qui propter defectum exivit foras.

Est domicula eundo a turri campestri, rupta, mala, minosa, in qua sunt due camere foraminose.

Est stuba antiqua magna, supra quam nulla est tectura. Penes hanc stubam est coquina satis honesta, licet minosa*.

Est penes coquinam stuba nigra, in qua custodes se calefaciunt, mediocriter bona, sed tectura mala.

Item penes hanc stubam sunt edificia nowa, bene tecta, in quibus est edificata stuba, et fornax ante stubam bona, in qua pistatur panis. Penes hanc fornacem est braseatorium alias browar, in quosunt caldear pro cervisia braxanda y dwye kadzy.

Item penes hec edificia est turris versus civitatem, bene tecta, sed extra non circumnsita, alias nye obyta.

Eundo de castro ad civitatem sunt stabula equorum mala.

Est et domicula portuarij penes valvam castri, que est circa pontem.

A fossata versus civitatem usque ad fossatam versus Choczym est campus et ruppes sunt ex opposito turris a Scala eundo. Ibi dominus Sczesny voluit facere fossatam a campo et fregit ruppem cum magno labore, et est iam ibi fossata facta ad altitudinem duorum virorum aliquibus locis in alijs magis, in alijs minus, sed propter duriciam lapidum sive ruppis cessavit a labore.

Proventus castri Camynyecz.

In primis de civitate, de advocacia Armenorum sedecim sexagenas numeri polonicalis pro festo Epifanie solverunt.

Item de advocacia Rutenorum duodecim sexagenas eciam polonicales pro dominica conductus Pasche solverunt.

Item de torculari cereo Rutenorum quatuor sexagenas polonicales pro festo Petri et Pauli solverunt.

Item de laneis Armenorum et Rutenorum decem sexagenas polonicalis numeri solvunt pro festo sancti Martini.

Item habent agros insimul Ruteni et Armeni ad existimacionem quinquaginta laneorum.

Item de laneis Polonorum, qui eciam sunt quinquaginta, decem sexagenas polonicales, de quolibet laneo per florenum pro festo sancti Martini solverunt.

Item triginta unus mercator de omni plebe, quilibet seorsum solvit pro singulis quatuor temporibus per septem gros. cum medio numeri polonicalis.

Item pannicia Lechitarum viginti unum, de quolibet seorsum per medium florenum pro quatuor temporibus singulis solvunt, et unum desertum pannicidium, de quo ab aliquot annis non solverunt.

Item pannicidia Armenorum novem, eciam per medium florenum pro quatuor temporibus singulis solverunt a quolibet seorsum.

Item de macellis sutorum Lechitarum solverunt sexagenam polonicalem cum quatuor grossis polonicalibus pro quatuor temporibus singulis.

Item de macellis carnificum, que sunt novem, solverunt a quolibet seorsum per florenum semel in anno.

Item a quolibet taberna Armenorum et Rutenorum per septem gr. cum medio solverunt singulis quatuor temporibus, que taberne hoc anno fuerunt decem, sed non omni anno fit unanimiter, vel minus vel magis.

Dominus palatinus Podolie michi dixit, quod cives abstulerunt macellas panum a castro et soli tollunt censum predictum. Postquam ipsos requisivi nomine vestre maiestatis, negaverunt et dixerunt, quod ista macella [non] fuerit ad castrum.

Item sutores Armenorum et Rutenorum solvit quilibet seorsum per calceos laboris eorum in castrum post festa Pasce, sed numerus illorum nescitur, quia aliquando magis, aliquando minus.

Item decima apum per universam Podoliam de villis regalibus, ista decima non omni anno fit equaliter, hoc anno tuerunt duodecim tunne mellis de omni tenuta Cameneyczensi, et quelibet tunna vendita est per decem novem flerenos hungaricales.

Theoloneum non equaliter fit, didici tamen ab isto viro, qui a multis annis exigit teoloneum, quod non extendit magis ad ducentos florenes, aliquando magis, sed post hanc cladem pestis si se extendet ad ducentos florenos.

Item molendinum iuxta informacionem certorum virorum poterit dare panes et cervisiam pro viginti vel modico plus personis per annum.

Ville ad castrum Camyenyecz:

In primis villa Laskovicza, habet in se kmetones possessionatos, sive areas:

In primis Hrynyecz sluga, Harilo vataman, Pasko Iaczkko, Luca Fedor, Hradziecz, Choczko, Olexina, Lassar, Ignathy Ffedor, Pigulka, Pop. Ista desertata et spoliata per Valachos, et nullum solverunt censum, sed sunt obligati ad omnes labores castri.

Capitaneus Choczinensis de ista villa recipere mandavit communia peccora: quadringenta oves, quingentas viginti equos, tricentas scrophas preter res domesticas.

In ista villa quinquaginta erant aree possesionate, et nunc prout in registro continentur.

Quando per istos kmetones capitaneus choczinensis requisitus fuit, quare hec facere iussit, — "eo quia palatinus Podolie recepit domino meo, palatino Valachie, centum boves et septem vasa vini greci, alias polkuffky".

Villa Krogvlec — ista villa est spoliata de omnibus rebus, sicut et Lasskovicza, uno tempore per capitaneum choczinensem et per homines sui capitaneatus. Isti sunt kmetones in Krogulecz:

Lubyan, cui recepti sunt decem [boves] et quatuordecim vacce et quartale de melle.

Alius kmeto Phyetko, isti kmetoni receperunt quinque boves, quinque vaccas, duas tunicas et IIII camisias.

Item Lewko knieto, cui receperunt quinque boves et sex vaccas.

Item vidua Olexa, cui receperunt quinque boves et septem vaccas et duos equos.

Item kmeto Jezyp, cui receperunt sex boves, quinque vaccas et duos equos; eidem homines de Choczym violenter receperunt viginti mellifidia apum et omnes res domesticas dictis kmethonibus receperunt. Isti kmetones nullum dant censum, sed omnes laborant labores castri, quociens ipsis mandatur.

Machine magne castri Camyenyecz sunt iste:

Item machine undecim: una magna tarasnicza, quatuor poltarasnicze, machine quatuor modice, minores quam magna tarasnicza, due polhufnicze.

Iste machine sunt locate in his locis: ista magna tarasnicza est locata penes turrim castrensem versus civitatem cum alia minori, sed lectus illarum mali sunt; alia machina similis huic minori est in arce, alias in baschie, in szrabogyen in lecto; alia pixis, sive machina, iacet penes arcem prefatam versus campum sine lecto р[rope] alias polhufnicze, ad modum mosgerz; alia machina similis prime inferiori stat in parte castri versus civitatem; alia pixis, alias polhufnicza, stat circa rotham fontis sive putei castrensis, et poltarasnicza in quadam basta secus fontem; alia penes coquinam, due super turribus versus campum et versus civitatem; mosgerz in domicula pixidari iacet sine lecto¹.

1494. Castrum **Smotricz** est resignatum feria quinta ante festum s. Nicolai proxima.

Hoc castrum in se ex una parte minosa habet edificia et vetusta, ex alia parte sunt edificia ex optimis roboribus quercinis parata, de novo erecta, in quibus opid[an]i et nobiles loci illius habent cameras pro conservacione rerum suarum necessitatis tempore et fere occupaverunt medietatem castri.

Arma et defencicula et victualia castri:

In primis septem hakownicze et octavus foglarek in nigra stuba, que est supra valvam introitus castri, intus munita muro vetustissimo. In ista stuba nigra iste hakownicz sunt per me reperte et alia inferius scripta, dwa stampla ferrea, kulek ad existimacionem unius capecie.

¹ На окремім клаптику паперу старанним письмом к[інця] XV або 1-ї пол. XVI в. написано: Pons polonialis, miles australis, bavarica monialis, fides hungarica, consultacio lithvanica, Prulenorum religio, Rutenorum devocio, Almanorum ieiunia, Skala et Camyenyecz edificia — nichil valent omnia, h. Greg. II Moralium. Клаптик уміщений тепер серед опису Смотрицького замку. Автором цього жарту міг бути сам ревізор, бо і в описі подибуємо жарту (як nil inveni unmo fetorem) та рими: non oves non boves etc.; villa Czermna Chusta — yeszcze za Odrovasscha pusta.

In eadem stuba mensa bona, scampna duo penes parietes et tercium ante mensam.

Ibidem pulveres pixidarum in sacco de corrigio modice.

Item in valva stat foglar in lecto super rotis et aliud supra valvam turris.

Ibidem baliste in valva pendent novem veteris artis, sed nullius valoris, et septem fracte.

Item in spyzarnya byrvyenicza pulverum pixidarum, in alia byrvyenicza pulveres eedem ad existimacionem unius olle vasis vini.

Item tela due byrvyenycze: una plena, alia non plena modicum.

Item kule lapidee pro foglari XC.

Item pisum tunna cum media minor, pars nigri quam albi.

Item tunna tritici.

Item sernen canapi ad existimacionem cori cracoviensis.

Item byrvyenicza pultes ordeaceas.

Item farina plus quam media tunna.

Item avena tunna cum media.

Item sal ad existimacionem cori crac.

Item supra spyzarnia sunt octo parne lardi illius provincie et aries excoriatus.

Item in cellario duo octualia cervisie plena, in tercio per medium.

Item media tunula aceti. Duo octualia vacua et dribusch vacuum et II dribuszy caulium et rappe ad aliquot coros.

Proventus opidi et villarum:

Item tempore domini Odrowassch quilibet opidanus dabat bovem in tercio anno et singulis dant decimam mellis illi qui apes habent.

Item molendinum sub castro mediocriter bonum, ita quod panis neque eervisia ex ipso non sufficiet pro XXVI personis per annum, iuxta existimacionem anni presentis, propter pestem et desertacionem.

Item stangium*, quod castrum ex ipso pisces pro mensa habere potest, sed non pro vendicione.

Allodium sub castro non cultum, non satum, edificia desertata et destructa; in dicto allodio nulla peccora vel pecudes preter quinque porcos, non oves, non boves, non pulli, non ance nihil etc.

Villa Byela — habet in se quatuor areas possessionatas, de qualibet seorsum solverunt pro festo sancti Martini per septem gr. in dencis, et quilibet grossus valet quatuor denkas, et denka quatuor denarios, turmam avene cum media, mediam tunnam tritici et pro Pasca per caseum et XX owa. Est ibi vataman et sluga. Est ibi stangium vatam[an]i, sed de castro piscant pisces quando opus est, hoc est de iure.

Villa Gzermna Ghusta — yescze za Odrovasscha pustha. Ibi nulli proventus sunt.

Villa Oknyna — eiam a tempore Odrowasz deserta.

Villa Lyczkow — habet in se areas possessionatas octo cum vataman, quilibet ipsorum seorsum solvit per septem gr. in dencis, per tunnam cum media avene, per medium cori tritici, per caseum et per XX ova ut supra.

Villa Tatarsky Makorow — desertatata hoc anno per Tartaros. Ibidem est stangium non magnum, quod potest dare pisces communes circa dimissionem tria actualia.

Villa Trichowcze — hoc anno deserta per Tartaros.

Villa Loskowcze — hoc anno deserta per Tartaros; de ista villa sunt duo homines more inquilinorum.

Est eiam ibi proventus: decima scropharum ei mellis. Hoc anno duntaxal cum media actualia de melle.

Opiduin **Laticzow** cum tribus villis. Penes opidum est molendinum, est stangium bonum et allodium, sed nec cultum neque satum.

Villa Laticzow.

Villa Leniszow.

Villa Harbaszow — ibi est molendinum et slangium mediocriter bonum. Est ibi eiam decima mellis et scropharum.

In islis bonis non fui propter timorem Tariatorum, sed dnus Stanislaus capitaneus debet omnes proventus opidi illius dirigere vestre maiestati.

Ibi anno presenti duo duntaxat actualia mellis fuerunt.

при існування документа у пізнішій копії, М.Грушевський схильний був вважати його автентичним, свідченням чого, на його думку, були згадки про осіб, які дійсно жили в той час (див. Татомир з Балич).

с. 66 ... особливе — обов'язок військової служби — трьома стрільцями... — йдеться про ленні обов'язки, що накладалися на окремі категорії населення чи цілі села на Галицькій Русі (див.: *Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi i Podolu.* — Kraków, 1902; *Kus J. Manowie jarosławscy. Z zagadnień stosunków na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.)* // *Przemyskie Zapiski Historyczne.* — 1985. — Т. 5. — С. 19–35).

...облятував... в гроді Галицькім... — йдеться про дослівний впис згаданого привілею до галицьких гродських книг. Облята була засвідченою копією документа, що могла використовуватися сторонами під час судових суперечок.

...архіві крайовім Львівськім (Бернардинськім)... — архів, створений 1784 р. Початково називався Цісарсько-королівська установа давніх галицьких гродських і земських актів та корроборації документів. Розміщувався у бібліотечній галереї Бернардинського монастиря, звідки з'явилася його поточна назва “Бернардинський”. 1877 р. архів у зв'язку з переходом у відання Крайовому комітету отримав назву Крайовий архів гродських і земських актів у Львові. З 1919 р. називався Земським архівом. У 1933 р. він був зарахований до складу Державного архіву у Львові (Нариси історії архівної справи в Україні / За ред. І.Матяш та К.Климової. — К., 2002. — С. 174–176).

П.Кулаковський

privilegium antiquissimum, cum sigillo pensili, ruthenico idiomate in pargameno scriptum... (лат.) — стародавній привілей, з підвищеною печаткою, написаний руською мовою на пергаменті

bonorum villarum ... ac aliorum, ad id pertinentium, haeres (лат.) — спадкоємець маєтків, поселень... та інших, до них належних [угідь]

Опис подільських замків 1494 р.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — С. 1–18. Підпис: *Подав М.Грушевський.* Передрук зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. I.

Інформація, що міститься у цьому описі, була значною мірою впроваджена до наукового обігу польським істориком Олександром Яблоновським (див. прим. до праці “Архів Скарбу Коронного в Варшаві”). М.Грушевський, як сам зазначає, познайомився з описом у 1892 р. під час своєї архівної роботи у Варшаві. Тоді ж, ймовірно, він замовив копію опису, звірену під час наступних відвідин Варшави у 1895 р.

Методика видання документа характерна для М.Грушевського. Скорочення у тексті розкриті без зазначення. Так само не зазначено внесення в рядок надрядкових слів чи фраз; не обумовлені перекреслені слова та кустодії. У ряді випадків

допущена заміна прописної літери “С” на “К”, зокрема в іменах “Calavr” та “Cuthuczyna”.

Сучасна легенда документа: Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. LIV, sygn.19, k. 4–16.

с. 68 ... справоздання, інвентарі, ревізії, люстрації... — про люстрації й інвентарі див. прим. до праці “Економічний стан селян на Подністров’ї Галицькім...”. Під “справозданнями” автор розуміє різноманітні матеріали історико-статистичного характеру. Ревізія — термін, що вживався інколи як заміник термінів “люстрація” чи “інвентар”. Також цим терміном позначали описи королівських замків. Власне ревізією була перевірка документів шляхти на право володіння королівськими маєтностями. Широко застосовувалися ревізії при проведенні політики екзекуції (повернення) королівських маєтностей, що потрапили в руки шляхти внаслідок брання монархами у її окремих представників позик на державні потреби.

... Яблоновський Олександр... — Яблоновський Олександр Валеріан (1829–1913) — польський історик, автор праць з історії України “Akademia Kijowsko-Mohylańska” (1900), “Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej” (1912), видавець “українських” томів серії “Źródła dziejowe” (Dobrowolski M. Bibliografia dzieł Alexandra Jabłonowskiego // Przegląd Historyczny. — 1913. — Т. 17. — S. 248–253; Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego / Wyd. F.Bujak // Kwartalnik Historyczny. — 1939. — R. 53. — Zesz. 1. — S. 8–49).

... в своїй розправі Podole u schyłku XV w., друкованій в “Ateneum”, 1880, VI–VIII... — автор має на увазі працю О.Яблоновського “Podole u schyłku wieku XV”, опубліковану в: Ateneum. Pismo Naukowe i Literackie. — 1880. — Rok V. — Т. II (XVIII). — S. 526–545; Т. III (XIX). — S. 87–105, 328–351. Тут О.Яблоновський навів коротку характеристику обох джерел, вказав їх місцезнаходження, назвав їх “джерелами винятково першорядної ваги” (Ibid. — S. 530–531). Майже все дослідження оперте на ці описи.

... д. Сіцінський в своїй праці про Кам’янець... — Сіцінський (Сецінський) Юхим Йосипович (1859–1937) — історик, етнограф, мистецтвознавець. Здобув духовну освіту в Київській духовній академії. У 1892–1906 рр. редактор “Подольских епархиальных ведомостей”, у 1903–1920 рр. очолював Подільське історико-археологічне товариство. Автор праць “Город Каменец-Подольский: Историческое описание” (1895), “Южно-русское церковное зодчество” (1907), “Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.” (1928) та ін. (Крип’якевич І. П’ятдесятиліття наукової праці Єфима Сіцінського // Записки НТШ. — 1931. — Т. СЛІ. — С. 217–223; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... — С. 349–351).

... За посередництвом проф. В.Антоновича... — налагодження контактів з варшавськими архівістами у 1891 р. відбулося за посередництва В.Б.Антоновича, але надсилання копій на запит М.Грушевського було ускладне-

ним, оскільки вимагало згоди керівників архівів (*Майборода Р.* Михайло Грушевський та “українська” програма видання люстрацій... — С. 103–104). Тому йдеться про допомогу В.Антоновича у доступі М.Грушевського до зібрань Архіву Казенної палати під час перебування у Варшаві 1892 р., про що історик прямо заявляє у своєму листі до М.Біляшівського, датованому груднем 1894 р. (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 26).

... *покористав з неї в своїй монографії про Барщину (с. 65–67)...* — йдеться про працю “Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.), 1894”.

... *видання цього дипломатарію затягується...* — про намір видати дипломатарій подільських документів XV–XVI ст. М.Грушевський заявляв неодноразово, але реалізувати йому цей проєкт так і не вдалося.

... *т. зв. дудка...* — складка наполовину вужча за нормальну внаслідок пегрину аркуша вертикально по центру.

... *старості подільському Станіславу з Ходча...* — Ходецький Станіслав — кам’янецький староста (1494(?), 1495–1510), львівський каштелян (1495–1505), великий коронний маршалок (1505–1529) (*Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku.* — S. 195).

... *ревізор...* — особа, уповноважена королем провести опис певної його маєтності. Хто був ревізором подільських замків у 1494 р. — невідомо.

с. 69 ... Бельський... — Бельський Марцін (бл. 1495–1575) — польський хроніст і поет. Його основна праця “*Kronika wszystkiego świata*” (1551). Двічі її після першого видання переробляв. Його справу продовжив син — Йоахим, в результаті чого повстала праця “*Kronika Marcina Bielskiego przez Joachima Bielskiego syna jego wydana*” (1597) (*PSB.* — Т. II. — S. 64–66). М.Бельському належить інформація про татар, що завдали шкоди на Поділлі і Волині в кінці вересня та дійшли до Вишневця (*Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. J. Turowski.* — Sanok, 1856. — S. 894). Ця інформація підтверджена М.Меховітою, Б.Ваповським та М.Кромером (див.: *Walawender A. Kronika kłęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich...* — Т. II. — S. 70).

... *Стефан воєвода молдавський...* — Стефан III Великий — господар Молдавського князівства (1457–1504). Найвизначніший молдавський правитель, проводив активну зовнішню політику, відмовився підтвердити ленну залежність від Польського королівства.

... *боркулаба хотинського...* — боркулаб (пиркалаб) — місцевий уряд у Молдавському князівстві. Кожна територіально-адміністративна одиниця мала двох боркулабів. Найбільш впливовим серед них був хотинський боркулаб. Серед світських урядів князівства він займав третє місце, поступаючись лише великому логофету (канцлеру) та великому дворнику Нижньої землі (генеральному судді на території князівства від Дунаю й до Ясс) (*Costin M. Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne / Oprac. I. Czamańska.* — Poznań, 1998. — S. 297, 298, 302).

... *воєвода подільський...* — подільським воєводою у 1485–1501 рр. був Якуб Бучацький (*Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku.* — S. 143).

... *воєводи волоського...* — йдеться про молдавського господаря Стефана III Великого.

... *фуклерів...* — фуклер — легка гармата, що стріляла олов'яними кулями. Вживалася для оборони міст і замків у XV–XVI ст. Завдяки наявності декількох порохівниць, які почергово вкладалися до ствола гармати, вона вирізнялася значною частотою стрільби (*Kwaśniewicz W. 1000 słów...* — S. 57).

с. 70 ... папу Григорія Великого... — Григорій I Великий (бл. 540–604) — папа римський (590–604). Один з найвидатніших пап раннього середньовіччя, юрист, письменник-мораліст, церковний адміністратор. Реорганізував форми латинської літургії і поширив церковний спів, названий григоріанським. Автор чотирьох книг “Пастирської настанови”, чотирьох книг “Діалогів”, більш ніж 800 послань та ін. (*Ковальський Я.В. Папы и папство.* — М., 1991. — С. 58–61).

... *“Міст польський, жовнір австрійський, черниця баварська, віра угорська, рада литовська, віра прусська, побожність руська, піст німецький, будівля Скали й Кам'яця — все се нічого не варто”...* — зразок для цієї словесної конструкції взято з праці Григорія Великого “Тлумачення книги Іова” (*Gregorium. Moraliū, II*).

... *ландвійта...* — ландвійт — заступник вїта, що судив дрібні справи.

... *пор. Михно в Київській літописі під р. 1174...* — Київський літопис — частина Іпатського літописного зводу, що охоплює події 1118–1200 рр. Вважається, що він вівся й далі, принаймні до 1237 р. Уривки з нього, датовані цим періодом, увійшли до новгородських літописів (*Грушевський М. Історія української літератури.* — К., 1993. — Т. III. — С. 5–35; *Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”.* — М., 1972; *Франчук В.Ю. Киевская летопись (состав и источники в лингвистическом освещении).* — К., 1986). Автор має на увазі боярина, мечника володимирсько-суздальського князя Андрія Боголюбського, що декілька разів згадується у Київському літописі під 1173 р. (*Полное собрание русских летописей.* — М., 1998. — Т. 2: *Ипатьевская летопись.* — С. 570, 572; *Літопис Руський.* — С. 308, 309).

... *одної копи грошей...* — йдеться про копу польських грошів, що дорівнювала 60 грошам і була якісно гірша, ніж литовська (*Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник.* — Тернопіль, 1998. — С. 198).

с. 71 ... третинники... — третинник — міра сипких тіл, поширена на території Подільського, Брацлавського воєводств та Галицької землі Руського воєводства до середини XVII ст. О.З.Неселовський вважав, що третинник містив приблизно 1 центнер сипкого тіла. К.Соханевич відзначав поширення на Поділлі кам'янецького, барського і хмільницького третинників. Найменшим з них був кам'янецький, що містив приблизно 250 літрів пшениці (*Неселовський О.З. Подільський третинник (з матеріалів до подільської метрології) // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.* — Кам'янець-Подільський, 1926. — Т. 1. — С. 1–10; *Sochaniewicz K. Miary i ceny produktów rolnych na Podolu w XVI w. // Lud.* — Lwów, 1929. — Ser. II. — Т. VIII. — S. 148–156; зістав-

лення суджень обох авторів див.: *Крикун М. Примітки // Грушевський М. Барське староство... — С. 560*).

... *“як вийде свобода”*... — йдеться про закінчення пільгового терміну для нещодавно заснованого населеного пункту, упродовж якого його поселенці звільнялися від сплати більшості податків і виконання феодалських повинностей.

... *замкову роботу*... — автор має на увазі повинність здійснювати певні роботи з підтримання та покращання обороноздатності замку, що покладалася на мешканців сіл замкової округи.

... *на св. Мартина*... — католицьке свято, що відзначалося 11 листопада.

... *денарів*... — денарій — грошова одиниця у Польському королівстві, що масово почала карбуватися за правління Болеслава II Сміливого (1059–1079). Після грошової реформи Казимира III у середині XIV ст. денар став $\frac{1}{12}$, згодом $\frac{1}{16}$, а з кінця XIV ст. $\frac{1}{18}$ гроша (*Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. — С. 115–116*).

... *широких грошей*... — йдеться про гріш празький, який в українських актових матеріалах називали широким грошем. Їх карбували у 1300–1547 рр. у Чехії. Припускають, що ця монета емітувалася і в Кракові на початку XIV ст., а в наступному й Казимиром III (Там само. — С. 93).

... *люстрації 1564 р.*... — йдеться про першу люстрацію 1564–1565 рр. Люстрація Кам'янецького староства двічі публікувалася (Архів ЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. 2. — С. 165–215; *Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Belskiego... — Cz. I. — S. 156–164*).

... *чинші урочнім грошовім*... — під урочним чиншем розуміється сталий (наперед визначений) чинш. Про чинш — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *подимного*... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *стації*... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *ватамани*... — ватаман (отаман) — представник сільської общини перед паном та в судово-адміністративних установах. Йому належала судова юрисдикція над селянами; фіскальні функції (збір данин і податків); у його присутності селяни укладали різні угоди. Ці представники сільської громади з'явилися ще за ординського панування на Поділлі. Спочатку були виборними урядниками. На початку XVIII ст. отамани були замінені сільськими в'їтами (*Грушевський М. Барське староство... — С. 300–301*).

... *слуги*... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *отумерщину*... — отумерщина (право мертвої руки) передбачала обкладення майна померлого селянина або васала податком, сплата якого давала право на успадкування (*Блок М. Феодалне суспільство. — К., 2002. — С. 219*).

... *під час останньої подорожі до Варшави*... — йдеться про відвідини Варшави у травні—на початку червня 1895 р.

... *Lauryn, qui non colit...* — має бути “It[em] Lauryn, qui non colit”.

... *Penes hanc stubam est coquina satis honesta, licet minosa...* — далі пропущено “Item penes hanc stuba”.

... *Item stangium...* — має бути “Item ibid[em] stangium”.

П. Кулаковський

propter timorem Tartarorum (лат.) — через страх перед татарами
antemurale Christianum (лат.) — досл.: оборонний мур; тут: захист для хри-
стіян

ecclesia Grecorum (лат.) — православна Церква

rittu rutenico sive greco (лат.) — східного обряду

Castrum Skala resignatum... (лат.) — Замок Скала оглянутий паном Ста-
ніславом Ходецьким, старостою Галицьким, четвертої неділі після празника
св. Катерини 1494 р.

Насамперед — жодних мурів для захисту, лише дерев'яний настил.

Такий стан і з будівлями в замку: поряд з воротами — будівля на кшталт
великої буди, проте нема ані даху, ані вікон, ані кімнат.

Такі ж на розі замку біля згаданої будівлі і три кімнати для шляхти.

Є ще чорна кімната, в якій добра чорна піч, два столи, чотири лави...

Перед кімнатою — зруйнована споруда, в якій сім недіючих баліст і восьма
баліста — розвалена. У тій же споруді — чотири лави і снасть для риболовлі.

Під чорною кімнатою є сховище, тобто камера, чи спіжарня, у якій три поро-
жні корита, в одному з яких — куски коломийської солі...

Ще є списи, інакше шипи, посудина, яку по-польськи називають чверткою
(квартою). Також мала посудина з дьогтем... великі і малі куски дьогтю, схожі
на кульки... ще цвяхи для гонти, близько двох тисяч...

Під чорною кімнатою — пивничка, де є чотири великі бочки з пивом і дві
порожні...

Кленова світлиця... посередині піч, малий добротний стіл, три великі лави
попід стінами, ще дві малі лавки... Там 11 гаківниць, а 12-та розбита і розібрана;
три порохівниці...

Від світлиці до чорної кімнати ведуть сходи. Під світлицею — камера або
шпихлір...

На мурах два фуклери,... але вийти на мурі неможливо, бо сходи розвалені,
а мурі вузькі.

Пан воєвода Подільський залишив двох чорних волів... худу свиню, три
гуски і 12 курей.

У замку є три кімнати посполитих і шляхти, в яких залишені їхні речі...

Перед замком — конюшня для сорока коней. Броварня з посудом для варін-
ня пива, корито, кошик...

Фураж замку і міста Скали:

Насамперед — добра земля, але необроблена, не засіяна, нема худоби, нема
коней, ні гусей, ані курей... усе порожнє і будинки покинуті.

Від воза солі, де у запрягу пара або дві волів, повинні давати камінь солі.

Від купецького воза, який прямує з Кам'янця до Львова з товаром, — по чотири (гроші); від мешканців кам'янецьких, від їхніх возів, — по два гроші; всі інші повинні платити по 4 гроші.

Кожен міщанин у Скалі, який обробляє город, платить 10 грошів широких, а хто городів не має, платить по 8 грошів.

Ще є два водяні млини: один — під Скалою... інший — у Лояновчім, у якому мелять громадський хліб...

Місто Скала складається із будівель та угідь власників (далі йде перелік імен власників і кількість податку).

У старому місті 8 покинутих наділів. У новому місті, тобто на Новому ринку, — 20 наділів під власниками, які мають звільнення від податків, і 10 наділів опустілих.

... Сума чиншів від міста — 18 марок мінус 8 грошів.

Далі — подібні описи поселень, які належать до замку Скали й аналогічні описи замків Кам'янець і Смотрич.

П.Кулаковський

Описі Перемиського староства 1494–1497 рр.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — С. 1–24. Підпис: *Подав М.Грушевський*. Передрук публікації зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. II.

М.Грушевський отримав текст інвентарів за посередництвом Миколи Федото-вича Біляшівського. Перша згадка про існування інвентарю у фондах Варшавської Казенної палати, наведена у листі М.Біляшівського до історика від 10 грудня 1894 р. не була відома М.С.Грушевському, позаяк цей інвентар не був включений до проекту видань НТШ, поданого на засіданні історико-філософської секції 16 листопада 1894 р. (*Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка // *Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 150–154; *Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914) // *Михайло Грушевський і львівська історична школа.* — С. 167–168). М.Біляшівський у листі до М.Грушевського від 10 серпня 1895 р. повідомляв, що він віддав дві книги, “де Перемишль”, новому копісту Олександрові Влодарському (див.: *Листування Михайла Грушевського.* — К., 2001. — Т. 2. — С. 39). 13 жовтня 1895 р. М.Біляшівський сповіщав історика, що О.Влодарський уже завершив копіювання “Перемишля” і він відправляє копію до Львова (Там само. — С. 40). Щоправда, з тексту листа незрозуміло, чи йдеться про інвентарі Перемиського староства кінця XV ст., чи про фрагмент люстрації 1564–1565 рр., який стосувався цього староства. Ймовірно, що останнє, бо лише у квітні 1897 р. М.Біляшівський у своїх листах

ЗМІСТ

<i>П.Сохань</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ПАТРІАРХ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....	7
<i>П.Кулаковський</i> . ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО КІНЦЯ 1880–1890 рр.	14
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ, ПЕРЕДМОВИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ДО ЗБІРНИКІВ ДЖЕРЕЛ	27
Про видання джерел до історії українсько-руської	29
Архів Скарбу Коронного в Варшаві. Замітка археографічна	33
“Статут друкований”	37
Передмова до тому 1-го “Жерел до історії України-Руси”	38
Передмова до тому 2-го “Жерел до історії України-Руси”	44
Примітки до тексту Галицько-Волинської літописі	46
Похвала в[еликому] кн[язю] Витовту	50
Запись руська 1473 р.	66
Опись подільських замків 1494 р.	68
Описі Перемиського староства 1494–1497 рр.	84
Дозвіл кор[оля] Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця кам’янецькому наміснику Григорію 1509 р.	106
Королівський дозвіл на викуп Кам’янецького староства 1456 р.	108
Кілька київських документів XV–XVI в.	110
Два документи з внутрішньої історії В[еликого] кн[язівства] Литовського XVI в.	126
Київський каштелян і козаки	129
Документ 1586 р. про козацький промисел.	133
Надання Оришевському Копистерина та Гайсина	135
Надання магдебурзького права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р. .	138
Слобода Полтава в 1630 р.	141
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	143
Дальші розкопки в с.Чехах	145
Молотівське срібло	146
Гончариха	147
До Болеховщини: Губинське городище	150
Похоронне поле кам’яного віку в с.Чехах (пов[іт] Брідський)	151
Дрібничка до генеалогії Шевченка	152

Розділ III. ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ . . .	153
Південноруські господарські замки в половині XVI століття	155
Волинське питання 1097–1102 рр.	182
До питання про Болохів	210
Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці	216
Економічний стан селян на Подністров'ї Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин	243
Економічний стан селян в Перемиському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин	290
Секретна місія українця в Берліні р. 1791.	321
Барська околична шляхта до к[інця] XVIII ст.	323
Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕФЕРАТИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	337
Українські жиди	339
Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. За традицією Київська археографічна комісія	351
З питання про організацію управління й суду в Подільській землі в XIV і XV в.	360
Новини археологічні.	361
Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі.	363
Організація старостинського й околичного управління в Барському старостві XVIII ст.	364
Нові розправи про внутрішній устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського	365
КОМЕНТАРІ	395
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	559
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.	575

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 5

Серія "Історичні студії та розвідки (1888—1896)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 10.03.2003. Підп. до друку 15.12.2003.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Умовн. друк. арк. 47,73. Умовн. фарбовідб. 48,13. Обл.-вид. арк. 37,34.

Наклад 7000 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.

Вид. № 82. Зам. 550-3.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua

e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на

ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"

75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —

Т. 5: Серія "Історичні студії та розвідки (1888—1896)". — 2003. —
592 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-276-7 (т. 5).

П'ятий том зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах розпочинає нову серію "Історичні студії та розвідки". У ньому вміщені статті, джерелознавчі розвідки та науково-інформаційні публікації, які друкувалися у журналах "Киевская старина", "Чтения ИОНЛ", "Правді", "Записках НТШ" протягом 1888—1896 рр.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 966-603-223-6

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-276-7 (т. 5)